

Ο Ορχάν Παμούκ υποδέχεται τους Άρθουρ Μίλερ και Χάρολντ Πίντερ στο αεροδρόμιο της Ιστανμπούλ στις 17 Μαρτίου, 1985.

Η ελευθερία της έκφρασης

Orhan Pamouk

Το Μάρτιο του 1985 ο Άρθουρ Μίλερ και ο Χάρολντ Πίντερ έκαναν ένα ταξίδι στην Ιστανμπούλ. Εκείνη την εποχή ήταν ίσως τα δυο πιο διάσημα ονόματα του παγκόσμιου θεάτρου, δυστυχώς όμως δεν επρόκειτο για ένα έργο ή για ένα λογοτεχνικό συμβάν, αλλά για τα αδίστακτα όρια που είχαν περιορίσει την ελευθερία της έκφρασης στην Τουρκία εκείνη την εποχή, με πολλούς συγγραφείς της να λειώνουν στις φυλακές. Το 1980 στην Τουρκία έγινε πραξικόπημα και εκατοντάδες χιλιάδες κόσμου κλείστηκαν στις φυλακές και, όπως πάντα, οι συγγραφείς ήταν εκείνοι που καταδιώκονταν πιο σκληρά. Όπου και να είχα κοιτάξει στα αρχεία των εφημερίδων και στα ημερολόγια εκείνης της εποχής για να υπενθυμίζω στον εαυτό μου πώς ήταν τα πράγματα εκείνες τις μέρες, γρήγορα ερχόμουν αντιμέτωπος με την εικόνα που προσδιορίζει πιο πολύ εκείνη την εποχή για τους πιο πολλούς από μας: άνδρες να κάθονται στο εδώλιο του κατηγορούμενου, έχοντας στο πλευρό τους χωροφύλακες, τα κεφάλια κουρεμένα, κατσοφιασμένοι, ενώ ερχόταν προς συζήτηση η υπόθεσή τους... Υπήρχαν πολλοί ανάμεσα σ' αυτούς που ήταν συγγραφείς και ο Μίλερ και ο Πίντερ είχαν έρθει στην Ιστανμπούλ να γνωρίσουν από κοντά αυτούς και τις οικογένειές τους, να τους συμπαρασταθούν και να κάνουν γνωστό το χάλι τους στον κόσμο. Το ταξίδι τους είχε οργανωθεί από την PEN σε συνεργασία με το Παρατηρητήριο του Ελσίνκι. Πήγα στο αεροδρόμιο να τους συναντήσω, γιατί ένας φίλος μου κι εγώ θα ήμασταν οι ξεναγοί τους.

Ο λόγος που είχα προταθεί γι' αυτή τη δουλειά δεν ήταν επειδή ανακατευόμουν με την πολιτική αλλά επειδή ήμουν ένας μυθιστοριογράφος που μιλούσε καλά αγγλικά και δέχτηκε με πολύ ευχαρίστηση ότι γιατί θα βοηθούσα φίλους συγγραφείς που τα είχαν βρει σκούρα, αλλά γιατί σήμαινε ότι θα περνούσα μερικές μέρες με δύο μεγάλους συγγραφείς. Μαζί

επισκεφτήκαμε μικρούς, αγωνιζόμενους να τα βγάλουν πέρα εκδοτικούς οίκους, ειδησεογραφικές αίθουσες γεμάτες δημοσιογράφους, και τα σκοτεινά και σκονισμένα γραφεία μικρών περιοδικών που ήταν στα πρόθυρα λουκέτου. Πήγαμε από σπίτι σε σπίτι και από εστιατόριο σε εστιατόριο, για να συναντήσουμε συγγραφείς που είχαν βρει τον μπελά τους και τις οικογένειές τους. Μέχρι τότε ήμουν στο περιθώριο του πολιτικού κόσμου, ποτέ δεν ασχολούμουν, εκτός αν είχα εξαναγκαστεί, αλλά τώρα, καθώς άκουγα τις πιγμένες ιστορίες καταπίεσης, σκληρότητας και εξόφθαλμης κακοήθειας, ένιωθα ότι κάτι με τραβούσε σ' αυτό τον κόσμο λόγω ενοχής – με τραβούσε από αλληλεγγύη αλλά ταυτόχρονα ένιωθα μια εξίσου αντίθετη επιθυμία να προστατεύσω τον εαυτό μου από όλα αυτά και να μην κάνω τίποτα άλλο στη ζωή μου από το να γράφω ωραία μυθιστορήματα. Καθώς πηγαίναμε με τον Μίλερ και τον Πίντερ από ραντεβού σε ραντεβού μέσα στην κίνηση στο κέντρο της Ιστανμπούλ, θυμάμαι που συζητούσαμε για τους μικροπωλητές του δρόμου, τα αμάξια με τα άλογα, τις αφίσες με τα έργα του κινηματογράφου και τις γυναίκες με ή χωρίς μαντίλες, που πάντα προκαλούν το ενδιαφέρον των δυτικών παρατηρητών. Αλλά θυμάμαι ολοκάθαρα μια εικόνα: στην άκρη ενός μακρού διαδρόμου στο ξενοδοχείο Ιστανμπούλ Χίλτον, ο φίλος μου κι εγώ ψιθυρίζαμε με ταραχή ενώ στην άλλη άκρη του διαδρόμου ο Μίλερ και ο Πίντερ ψιθύριζαν με την ίδια σκοτεινή ένταση. Αυτή η εικόνα χαρακτήκε στο ταραγμένο μου μυαλό, νομίζω γιατί απεικόνιζε τη μεγάλη απόσταση ανάμεσα στην περίπλοκη ιστορική μας πορεία και στη δική τους, ενώ υποδείκνυε ταυτόχρονα ότι μια παρηγορητική αλληλεγγύη ανάμεσα στους συγγραφείς ήταν πιθανή.

Ενίωσα την ίδια αμοιβαία περηφάνια και μοιράστηκα την ίδια ντροπή σε κάθε συνάντηση που είχαμε – στη μια αίθουσα μετά την άλλη αίθουσα με ταραγμένους άντρες που κάπνιζαν. Το ήξερα αυτό γιατί μερικές φορές είχα εκφραστεί ανοιχτά και μερικές φορές το ένιωσα ο ίδιος ή το διαισθάνθηκα στις χειρονομίες και στις εκφράσεις άλλων. Οι περισσότεροι από τους συγγραφείς, τους διανοούμενους και τους δημοσιογράφους που συναντούσαμε χαρακτηρίζαν τον εαυτό τους αριστερό εκείνες τις μέρες, έτσι θα μπορούσε να πει κανείς ότι τα προβλήματά τους είχαν σχέση με την ελευθερία που ήταν κάτι το προσφιλές στις δυτικές φιλελεύθερες δημοκρατίες. Είκοσι χρόνια αργότερα, όταν βλέπω ότι οι μισοί από εκείνους τους ανθρώπους –ή περίπου οι μισοί δεν κρατάω ακριβή λογαριασμό– τώρα συμμαχούν με έναν εθνικισμό που εκθρεύεται τη δυτικοποίηση και τη δημοκρατία, ασφαλώς και θλίβομαι.

Η εμπειρία μου ως οδηγός και άλλες εμπειρίες μου τα τελευταία χρόνια με δίδαξαν κάτι που όλοι ξέρουμε αλλά που θα ήθελα να εκμεταλλευτώ την ευκαιρία να τονίσω. Όποια και να 'ναι η χώρα, η ελευθερία της σκέψης και της έκφρασης είναι παγκόσμια ανθρώπινα δικαιώματα. Αυτές οι ελευθερίες, τις οποίες ο σύγχρονος κόσμος ποθεί όσο το ψωμί και το νερό, δεν πρέπει ποτέ να περιορίζονται με τη χρήση εθνικιστικών απόψεων, ηθικών ευαισθησιών ή –ακόμα χειρότερα– επιχειρηματικών ή στρατιωτικών συμφερόντων. Αν πολλά έθνη εκτός της Δύσης υποφέρουν εξαιτίας της φτώχειας, δεν είναι επειδή έχουν ελευθερία της έκφρασης αλλά επειδή δεν έχουν. Όσον αφορά όσους μεταναστεύουν από αυτές τις φτωχές χώρες στη Δύση ή στο Βορά για να γλιτώσουν από τις οικονομικές κακουχίες και την ωμή καταπίεση, όπως ξέρουμε, συχνά ανακαλύπτουν ότι στις πλούσιες χώρες αντιμετωπίζουν τη βιαιοπραγία και το ρατσισμό. Ναι, θα έπρεπε επίσης να έχουμε το νου μας μ' αυτούς τους δύσμοιρους μετανάστες και τις μειονότητες για τη θρησκεία τους, τις εθνικές τους ρίζες ή την

καταπίεση που οι κυβερνήσεις των χωρών τους που άφησαν πίσω επισκέπτεται τους δικούς τους.

Αλλά το να σέβεσαι την ανθρωπιά και τα θρησκευτικά πιστεύω των μειονοτήτων δε σημαίνει ότι πρέπει για χάρη τους να περιορίζουμε την ελευθερία της σκέψης. Σεβασμός στο δικαίωμα της θρησκείας και των εθνικών μειονοτήτων δε θα έπρεπε ποτέ να χρησιμοποιείται ως δικαιολογία για να παραβιάζει την ελευθερία του λόγου. Εμείς οι συγγραφείς δεν πρέπει να έχουμε δισταγμούς σ' αυτό το θέμα, ανεξάρτητα από το πόσο «προβοκατόρικη» είναι η αφορμή. Μερικοί από μας καταλαβαίνουμε καλύτερα τη Δύση, μερικοί από μας έχουμε περισσότερη συμπάθεια για όσους ζουν στην Ανατολή και μερικοί, όπως εγώ, προσπαθούν να κρατούν την καρδιά τους ανοιχτή και στις δυο πλευρές σ' αυτή την ελαφρώς τεχνητή διαίρεση, αλλά οι φυσικές μας προσκολλήσεις και η επιθυμία μας να κατανοούμε αυτούς που δεν είναι σαν κι εμάς δεν πρέπει ποτέ να είναι εμπόδιο στο σεβασμό που έχουμε στα ανθρώπινα δικαιώματα.

Πάντα έχω δυσκολίες στο να εκφράζω την πολιτική μου κρίση με έναν ξεκάθαρο, με έμφαση, ισχυρό τρόπο – νιώθω αδικαιολόγητος, λες και λέω πράγματα που δεν είναι ειλικρινή. Αυτό οφείλεται στο ότι ξέρω ότι δεν μπορώ να περιορίσω τις σκέψεις μου για τη ζωή σε μια μουσική μονοφωνική και σε μία και μόνη άποψη – είμαι, εξάλλου, μυθιστοριογράφος, το είδος του μυθιστοριογράφου που το έχει κάνει επάγγελμα να ταυτίζεται με τους χαρακτήρες του, ειδικά τους κακούς. Ζώντας όπως ζω εγώ σε έναν κόσμο όπου σε σύντομο χρονικό διάστημα κάποιος που έχει πέσει θύμα τυραννίας και καταπίεσης μπορεί ξαφνικά να γίνει ένας από τους καταπιεστές. Ξέρω ακόμη πως το να είμαι ισχυρογνώμων για τη φύση των πραγμάτων είναι εκ φύσεως μια δύσκολη πρωτοβουλία. Ξέρω ακόμη πως οι περισσότεροι από μας προσυπογράφουν αυτές τις αντικρουόμενες απόψεις με πνεύμα καλής θέλησης και με τις καλύτερες προθέσεις. Η ευχαρίστηση του να γράφεις μυθιστορήματα προέρχεται από την εξερεύνηση αυτής της αλλόκοτα μοντέρνας συνθήκης όπου οι άνθρωποι συνεχώς έρχονται σε σύγκρουση με τις σκέψεις τους. Επειδή οι μοντέρνες σκέψεις μας γλιστράνε τόσο πολύ, σ' αυτό οφείλεται το ότι η ελευθερία της έκφρασης γίνεται τόσο σημαντική: τη χρειαζόμαστε για να κατανοούμε τον εαυτό μας, τις σκιώδεις, συγκρουόμενες, εσώτερες σκέψεις μας και την περηφάνια και ντροπή που ανέφερα προηγουμένως.

Να σας αφηγηθώ λοιπόν μιαν άλλη ιστορία που ίσως ρίξει φως στην ντροπή και στην περηφάνια που ένιωσα πριν από είκοσι χρόνια ενώ έκανα βόλτες τον Μίλερ και τον Πίντερ στην Ιστανμπούλ. Στα δέκα χρόνια που ακολούθησαν την επίσκεψή τους, μια σειρά από συμπτώσεις ενισχυμένες από καλές προθέσεις, θυμό, ενοχή και προσωπικές εκθρόνιτες, με οδήγησαν στο να κάνω μερικές δημόσιες δηλώσεις όσον αφορά στην ελευθερία της έκφρασης οι οποίες δεν είχαν καμία σχέση με τα μυθιστορήματά μου και πολύ πριν αναλάβω έναν πολιτικό ρόλο πολύ πιο δυνατό και πάνω απ' τις προθέσεις μου. Ήταν περίπου εκείνη την εποχή που ο Ινδός συντάκτης της αναφοράς του ΟΗΕ για την ελευθερία της έκφρασης στα δικά μας τα μέρη –ένας ηλικιωμένος κύριος– ήρθε στην Ιστανμπούλ και μου τηλεφώνησε. Δεν προλάβαμε να καθίσουμε στο τραπέζι όταν ο Ινδός με ρώτησε κάτι που ηχεί ακόμα παράξενα στο νου μου: «Κύριε Παμούκ, τι συμβαίνει στη χώρα σου που θα ήθελες να εξερευνησεις στα μυθιστορήματά σου αλλά δεν το κάνεις εξαιτίας νομίμων απαγορεύσεων;»

Ακολούθησε μακρά σιωπή. Αναστατωμένος από την ερώτηση σκέφτηκα και σκέφτηκα

και σκέφτηκα. Βυθίστηκα σε μιαν αγωνιώδη ντοστογιέφσκινη αυτοεξέταση. Ήταν ολοκάθαρο ότι εκείνο που ο ινδός κύριος από τα Ηνωμένα Έθνη ήθελε να ρωτήσει ήταν: «Με δεδομένα τα ταμπού της χώρας σου, τις νόμιμες απαγορεύσεις, και την καταπιεστική πολιτική, τι είναι εκείνο που δε λέγεται;» Αλλά επειδή έπρεπε να είναι ευγενικός και η ερώτηση διατυπώθηκε με τους όρους των δικών του μυθιστορημάτων, εγώ πήρα την ερώτησή του κυριολεκτικά. Στην προ δεκαετίας Τουρκία, υπήρχαν περισσότερα θέματα κλειστά εξαπτίας του νόμου και της καταπιεστικής κρατικής πολιτικής από όσα υπάρχουν σήμερα, αλλά καθώς τα έπιανα ένα προς ένα δεν υπήρχε κανένα που θα ήθελα να εξερευνήσω «στα μυθιστορήματά μου». Αλλά ήξερα, ωστόσο, ότι αν έλεγα «δεν υπάρχει τίποτα που θα ήθελα να γράψω στα μυθιστορήματά μου για το οποίο δεν μπορώ να συζητήσω», θα έδινά λάθος εντύπωση. Γιατί είχα ήδη αρχίσει να μιλώ συχνά για όλα αυτά τα επικίνδυνα θέματα έξω από τα μυθιστορήματά μου. Ακόμα πιο συχνά, μήπως ο λόγος που έγραφα γι' αυτά τα θέματα στα βιβλία μου οφειλόταν στο ότι ήταν απαγορευμένα; Καθώς τα σκεφτόμουν όλα αυτά όλο και πιο πολύ ένιωθα μαζί ντροπή για τη σιωπή μου και επαναβεβαίωση στο πιστεύω μου ότι η ελευθερία της έκφρασης είχε τις ρίζες της στην περηφάνια και, στην ουσία, ήταν η έκφραση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

Έχω γνωρίσει προσωπικά συγγραφείς που έχουν επιλέξει να γράφουν για απαγορευμένα θέματα μόνο και μόνο επειδή είναι απαγορευμένα. Δεν νομίζω ότι διαφέρω απ' αυτούς. Γιατί όταν ένας άλλος συγγραφέας σε ένα άλλο σπίτι δεν είναι ελεύθερος, δεν υπάρχει συγγραφέας που είναι ελεύθερος. Αυτό, πράγματι, είναι το πνεύμα που τρέφει την αλληλεγγύη της PEN και των συγγραφέων σε όλο τον κόσμο.

Καμιά φορά οι φίλοι μου ή κάποιοι άλλοι μου λένε, και με το δίκιο τους, «Δεν έπρεπε να το είχες θέσει έτσι. Αν το είχες διατυπώσει διαφορετικά έτσι ώστε κανείς να μην προσβαλλόταν, δε θα είχες αυτά τα προβλήματα σήμερα». Αλλά το να αλλάξεις κάποιου τις λέξεις και να τις πακετάρεις διαφορετικά έτσι ώστε να είναι αρεστές σε όλους σε μία καταπιεστική κουλτούρα και το να ειδικευτείς σ' αυτή την αρένα, είναι σχεδόν σαν να περνάς λαθραία πράγματα απ' το τελωνείο και κάτι τέτοιο είναι ντροπή και εξευτελιστικό.

Το φετινό θέμα του ετήσιου φεστιβάλ της PEN είναι η αιτία και το πιστεύω. Τις έχω συνδέσει όλες αυτές τις ιστορίες για να εικονογραφήσω μιαν απλή αλήθεια – ότι η απόλαυση του να λες ελεύθερα εκείνο που θέλεις να πεις είναι πολύ στενά συνδεδεμένη με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Ας αναρωτηθούμε λοιπόν πόσο «δικαιολογημένο» είναι το να δυσφημείς πολιτισμούς και θρησκείες ή, για να είμαι πιο σαφής, να βομβαρδίζεις ανηλεώς εν ονόματι της Δημοκρατίας και της ελευθερίας της σκέψης. Τα δικά μας μέρη δεν έγιναν πιο δημοκρατικά μετά από όλους αυτούς τους βομβαρδισμούς, μετά από όλους αυτούς τους βίαιους σκοτωμούς. Στον πόλεμο κατά του Ιράκ, η τυραννία και οι άκαρδες δολοφονίες σχεδόν εκατό χιλιάδων ανθρώπων δεν έφεραν ούτε ειρήνη ούτε δημοκρατία. Αντιθέτως, έγιναν αιτία να ανάψει η εθνικιστική, αντιδυτική οργή. Τα πράγματα είναι κατά πολύ δυσκολότερα για τις μικρές μειονότητες που αγωνίζονται για δημοκρατία και κοσμικότητα στη Μέση Ανατολή. Αυτός ο άγριος, ωμός πόλεμος είναι το αίσχος της Αμερικής και της Δύσης. Οργανισμοί όπως η PEN και συγγραφείς όπως ο Χάρολντ Πίντερ και ο Άρθουρ Μίλερ είναι το καμάρι της. (δε)